

Transcript podcast Het Grote Gesprek

Aflevering: Adriaan van Dis, Clarice Gargard & Roos van Rijswijk

Voice-over: Dit is een podcast van Wintertuin.

Voice-over #2: Je luistert naar een nieuwe aflevering van *Het Grote Gesprek*, live opgenomen op 10 april tijdens het Wintertuinfestival 2023. In deze aflevering gaan schrijvers Adriaan van Dis en Clarice Gargard in gesprek over het festivalthema *Je bevond je hier*: welke invloed heeft fictie op het bepalen, en voortdurend herbepalen, van onze plek? Kunnen we aan de hand van fictie door deze tijd navigeren: als bewaarder van wat was, duiders van wat is en voorspeller van waar we heen (kunnen) gaan? Het gesprek wordt geleid door Roos van Rijswijk.

Roos: Hallo. Dit waren outtakes, moeilijk woord, uit de documentaire *Ga terug en haal het*, gemaakt door Clarice Gargard, die hier naast me zit. Documentairemaker, journalist, columnist, je bent een tijdje vrouwenvertegenwoordiger geweest van de Verenigde Naties. Ik ga niet het hele cv opnoemen, dan zijn we heel lang bezig...

Clarice: Gelukkig!

Roos: ...van allebei de gasten niet. Maar deze documentaire *Ga terug en haal het* is vrij recent uitgekomen, hè, over verzet, de wortels van verzet, het verleden, heden en toekomst van verzet, gaan we het straks nog over hebben. *Daddy the Warlord* is een andere documentaire die misschien nog wel ter sprake komt, verboekt, of eigenlijk uitgebreid met het boek *Drakendochter*, geschreven door Clarice, ook. En naast Clarice zit Adriaan van Dis. Adriaan van Dis is schrijver, voor de mensen die het niet weten... (lacht)

Adriaan: (lacht) Doet-ie ernaast.

Roos: Presentator, ook. De laatste, jongste roman- ik ga ook niet- ik ga niet helemaal bij het begin beginnen, dan zijn we ook een hele avond bezig, volgens mij heb je ongeveer vijftig boeken op je naam staan. Weet je hoeveel het er zijn?

Adriaan: Vijfentwintig romans.

Roos: Vijfentwintig romans. Ik had het veel groter gemaakt in mijn hoofd, maar (door elkaar) daarnaast ook nog poëzie, verhalen- ja, precies.

Adriaan: (door elkaar) Ja, maar daarnaast heb ik ook nog allemaal gedoe... ja, ja, ja, ja.

Roos: Boekenweekgeschenken...

Adriaan: Ik heb net een roman af en die komt in het najaar uit.

Roos: In het najaar alweer?

Adriaan: Ja. En die moet af.

Roos: En *KliFi* is je meest recente roman-

Adriaan: Nee, daarna kwam nog *Vijf vrolijke verhalen*.

Roos: Ja, dat is een...

Adriaan: En in het najaar gaat waarschijnlijk *De leerschool*...

Roos: *De leerschool*.

Adriaan: Saaie titel, maar de inhoud is het niet.

Gelach in de zaal.

Roos: Misschien komen we daar nog over te spreken. *KliFi* gaat in ieder geval over- ja, het is... *KliFi* is een afkorting voor klimaatfictie, hè?

Adriaan: Ja.

Roos: De schrijver van het boek dat wij lezen schrijft klimaatfictie...

Adriaan: Ja, per ongeluk, ja.

Roos: ...op het moment dat de wereld zo'n beetje onder zijn voeten vandaan-

Adriaan: Ja, het komt een beetje door een oproep van de Indiase schrijver Amitav Ghosh, die nu een prachtig boek heeft geschreven, *De vloek van de nootmuskaat*, dat u allemaal moet lezen, want dat laat zien dat er invloed is van het koloniale verleden op het klimaat, maar dat terzijde. En die roept op, laten we er verhalen over vertellen, laten we erover dansen en films maken, want anders dringt het niet door, wat er ons te wachten staat.

Roos: Ja, en wat ons te wachten staat, een mogelijkheid kunnen we in *KliFi* tegenkomen, ook daarover zo ongetwijfeld meer. Eerst nog even terug naar *Ga terug en haal het*. Een zin, we hebben het er net nog even over gehad, die daarin voorkomt is: 'Hoe reis je verder als je niet weet waar je vandaan komt?' En we werden al aangekondigd met: dit wordt een gesprek over plaatsbepaling, dat is wel een heel breed begrip, maar dit sluit er natuurlijk wel heel goed bij aan. Kun je er iets over zeggen, over die zin die daarin terugkomt?

Clarice: Uhm... Ja, dat kan ik. *Ga terug en haal het*, misschien ook goed om een beetje context bij de film te geven...

Roos: (lachend) Graag!

Clarice: ...voor degenen die hem nog niet gezien hebben. Wie zijn dat? Even kijken... Grapje. Beetje. Maar uhm... (lacht)

Roos: Ja, ik ging er net ook wel heel snel overheen, hè, verzet, verzetwortels, verzetsverleden...

Clarice: Ja, klopt, maar het gaat over.. ja, zwart verzet in Nederland, Suriname, Curaçao, eigenlijk naar aanleiding van Black Lives Matter gemaakt, omdat het veelal vaak gaat over de Verenigde Staten, wat er in Amerika gebeurt, terwijl wij in Nederland ook onze eigen geschiedenis hebben.

Roos: Ja, je bedoelt dat er hier vaak wordt gekeken naar Amerika.

Clarice: Naar de Verenigde Staten, naar Amerika, als het over dit soort, hoe zeg je, bewegingen, revoluties gaat, deze vormen van verzet, en we kennen onze eigen verhalen niet eens. Deze thema's zijn heel erg geconcentreerd rondom het Amerikaans narratief, en ik wilde daar het Nederlands narratief aan toevoegen, want dat is net zo belangrijk, en belangrijker, zou ik zelf zeggen, voor ons. En ja, het is dus eigenlijk een film waarin ik verschillende verhalen aaneen rijg, het is heel fragmentarisch, vanuit verschillende perspectieven. Dus het gaat ook over sociaal-economisch, over het kolonialisme...

Roos: Ja, even ter illustratie, er komt een moeder aan het woord, ja, ik noem haar nu moeder, ze is vast nog veel meer, maar...

Clarice: Nee, zij categoriseert zichzelf ook als-

Roos: Ja, en zij ziet hoe er tijdens een protest een jongen gearresteerd wordt, grijpt in en wordt zelf gearresteerd. Dus het is niet iemand die noodzakelijk al voor de barricade lag, maar toch deel uit is gaan maken van dat verzet. Maar je spreekt ook met mensen die wel...

Clarice: Op de barricade staan.

Roos: Op de barricade staan.

Clarice: Ja, ja, ja. Dus het is... het is trouwens gewoon op een speeltuintje, ik weet niet waar het was, maar hij liep gewoon langs en toen werd hij hardhandig aangepakt, omdat het coronatijd was en toen mocht je als je ouder was dan veertien niet buiten zijn, maar dat was hij niet...

Roos: Oh, dat was het.

Clarice: ...en toen is zij zeg maar te hulp geschoten. Maar ook om te laten zien dat verzet in de kleinste dingen kan zitten. Ik denk dat mensen vaak denken dat het ver van hun afstaat, terwijl het zit in hoe je je gewoon dagelijks in het leven beweegt en hoe je voor elkaar opkomt, of niet. Maar goed. Ja, dat is een beetje de context, van de documentaire. En *Ga terug en haal het* is een uhm... ja, vrije vertaling van Sankofa. Sankofa is een Ghanees begrip en dat, wat dat betekent is eigenlijk: ga terug en haal alles wat je vergeten bent, wat je ontnomen is, uit handen genomen, wat je achter hebt gelaten, je kunt altijd teruggaan om het op te halen, want je hebt het nodig in het heden en voor de toekomst. En daar is, op dat principe is de film een beetje gestuwd.

Roos: Dus om jezelf een plek te geven...

Clarice: Om plek te geven in het geheel, want er gebeurt, hè, heel veel in de wereld momenteel. Nou, we hadden het net ook een beetje over klimaat. En soms ben je dan even de weg kwijt en dan weet je niet wat je zelf kunt doen, of waar je zelf staat en wie je bent. En ik denk dat het dan handig is om even terug te gaan naar de basis en dan jezelf weer te kunnen, hoe zeg je dat, terugvinden en herijken en je eigen plaats bepalen.

Roos: Ja. Als het gaat om zoiets als verzet...

Clarice: (door elkaar) Bijvoorbeeld, ja. Of gewoon om te weten wie je bent en wat je wil en waar je naartoe wil gaan. Dan is het heel belangrijk om te weten waar je vandaan komt.

Roos: Ja. Nou heb ik Adriaan wel eens horen zeggen, in een interview geloof ik: 'Ik ben degene die aan het korstje krabt', dus dat je ook terug gaat, in dit geval in een familiegeschiedenis die zich deels in Nederlands-Indië afspeelt, waar mensen eigenlijk liever niet over praten.

Adriaan: Ja, of ze vertellen er zo over dat je denkt: dat moet een geweldig- er is niets leukers geweest dan een Japans interneringskamp. Of God, wat hebben we gelachen. Mensen zoeken altijd een schuilplaats voor een verhaal en maken er vaak een vrolijker verhaal van. En als het heel naar is, dan leggen ze het bij anderen neer. Maar dat besef kreeg ik toen ik in Mozambique was, in de oorlog, een van de wreedste burgeroorlogen, de Koude Oorlog, waar de Russen en Amerikanen achter zaten. Waar twee olifanten vechten, lijdt het gras het meest; het gras is de Mozambikaanse bevolking. Toen was ik met een- het was daar heel gevaarlijk en ik was daar per ongeluk, ik wilde illegaal Zuid-Afrika binnen, want daar had ik al zeventien jaar geen visum voor gekregen, ik was toen bij een pater en die reed me ergens rond. En we kwamen in een dorp en daar vertelden mensen een vreselijk verhaal, dat bij een ander dorp de vrouwen de borsten werden afgesneden en die waren in een kist goegoid en daar was opgeschreven: 'cadeau voor de president'.

Roos: Dus daar, in het andere dorp, was het erger.

Adriaan: Maar het was dus in het eigen dorp, ze hadden gewoon hun leed verplaatst, ze hadden het een dorp verderop laten afspelen. Dat zei die pater. Toen dacht ik: maar dat is precies wat er bij ons aan tafel gebeurde in dat repatriantenhuis, een huis waar allerlei ontwortelde mensen terecht kwamen die geen geld hadden om zich te vestigen in Nederland. En die vertelden ook altijd vreselijke verhalen, maar altijd: 'dat vrouwtje daar hè, die had haar kind verloren'. Maar dan was het iemand die zelf zijn kind verloren had, maar die legde zijn narigheid bij een ander neer. Ik denk dat mensen... je hebt schrijvers, maar we zijn allemaal schrijvers. We maken allemaal een verhaal waarmee we het leven draaglijk maken en dat is niet altijd een waar verhaal.

Roos: Ja, en in *KliFi*, hoofdpersoon Jacob Hemel-

Adriaan: Hemelbaan, ja.

Roos: Ik maakte er Himmelpaan van.

Adriaan: Of Hemmelbaan, een van die twee.

Roos: Ik gok Hemmelbaan, ja.

Adriaan: Ah ja, sorry.

Roos: Ben ik je toch nog aan het overhoren over je personages, hè. (lacht)

Adriaan: Ja, ja, met twee m's geloof ik, ja.

Roos: Die probeert juist, hè, er vindt een ramp plaats, de boel overstroomt. Hij woont hoog, onder hem is een dorp dat wordt de Kuil genoemd, die mensen worden allemaal hun huizen uitgespoeld-

Adriaan: Het is maar een klein rampje, want ik dacht ik wil het overzichtelijk maken, dus niet zo- ik las laatst, schrijvers die heel laatdunkend spraken over klimaatromans, ja, het water klotst. Kijk, ik liet het even heel warm worden in Nederland, maar-

Roos: Ja, maar wat ik bedoel, dat dorp dat overstroomt, de ellende komt letterlijk voor zijn deur...

Adriaan: Precies ja!

Roos: ...en hij neemt zich juist voor: ik ga *Dweil* opschrijven.

Adriaan: Nou, hij wilde mensen helpen om, bijvoorbeeld dat ze hun geld kunnen terugkrijgen bij verzekeringen. Het zijn allemaal een beetje, ja, verdwaalde mensen, Polen, mensen... klimaatvluchtelingen, die je al jaren hebt. En ze zijn alles kwijt, dus als ik ze nou help, dan kunnen ze misschien iets terugkrijgen. Maar terwijl hij dat opschrijft, beseft hij dat hij eigenlijk bezig is met verraad, want daardoor worden die mensen zichtbaar gemaakt in een regering die niet erg geïnteresseerd is- of zeer geïnteresseerd is in alles wat vreemd is, want dat moet het land uit.

Roos: Ja, het land in *KliFi* hebben we Republiek Nederland-

Adriaan: Ja, ik heb de Republiek Nederland gemaakt. Ik heb de, uit menselijke overweging, de koninklijke familie weggestuurd, want ik ben lid van Amnesty International, en je kunt het mensen niet aandoen. En het bootje lag al klaar, ze waren dolgelukkig en ze wilden weer eens naar Argentinië. En dan zitten we te zuchten onder een president en het volk verlangt naar een sterke vent. Want ja, het is een rommeltje en de vlaggen hangen ondersteboven, bij wijze van spreken. Een soort BBB-man, in dit geval. Ja, wat zie je dan? Dat die elite klimt en die houdt zijn mond, want die redelijke mensen, dat is... de Groene Amsterdammer is alleen nog maar online te krijgen, voor tienduizend mensen die elkaar begrijpen. En verder trommelen er chocoladeletters door het land en wordt de nuance ondergraven. En in die situatie leeft die man en wat, ja, hoe redt je je daarin? Want kijk, dictatuur is een huid. Je groeit erin. Je staat er versteld van hoeveel je accepteert en als je terugkijkt denk je: hé, dat heb ik mij laten welgevallen. Dat maakt het ook zo lastig om te oordelen over mensen die in een dictatuur leven, want ze hebben zich aangepast en we passen ons allemaal aan.

Roos: Ja, ik zie Clarice knikken, dit sluit natuurlijk ook wel aan bij jouw werk over je vader...

Clarice: Ja.

Adriaan: Ja.

Roos: ...die, ja, ik gooi hem er gelijk maar even in. Je hebt een documentaire gemaakt en een boek geschreven over je vader die een dictator hielp, al dan niet...

Clarice: Nee, hij werkte gewoon voor de overheid en...

Roos: Hij werkte voor de overheid-

Clarice: ...een daarvan was de facilitator

Roos: Ja, inderdaad. Is dat hoe jij daar ook naar kijkt, van daar groei je in, daar...

Clarice: Uhm... Ja, en...

Roos: Of is dat totaal geen relevante vraag?

Adriaan: Ik praat het niet goed hoor, maar het gebeurt met je, dat wil ik er even bij zeggen.

Clarice: Nou en sterker nog, soms prefereer je het zelfs.

Roos: Soms?

Clarice: Prefereer je een dictatuur boven een... Ja, ik denk dat dat momenteel in veel landen in de wereld gebeurt, dat er- soms zorgen dictators voor een bepaalde vorm van stabiliteit die... waar je wel je vrijheid voor moet inleveren, maar je bent tenminste, je leeft tenminste nog, dus dat is... en ik denk dat is niet, als je geen oorlog hebt meegemaakt of conflict of daar niet in zit of daar geen soort van referentiekader voor hebt, dat je dat heel moeilijk kunt begrijpen. En voor mij was dat heel interessant om dat te onderzoeken, juist omdat ik hier ben opgegroeid en opgevoed en om een soort van terug te kijken, hè, want ik had heel veel vragen over hem, maar mijn vader is best wel, hoe zeg je dat, activistisch... moralistisch, zou je ook kunnen zeggen. Maar hij had gewoon een overheidsbaantje en ik vroeg me af, hoe kan je dan- hij heeft voor verschillende overheden gewerkt, voor democratische en dictatoriale, maar dat is dus in veel landen, is dat normaal, omdat de regering die, weet je, wie leiding geeft aan een land dat verandert steeds en jij moet dan jouw eigen positie daarin bepalen, maar op een gegeven moment is het zo normaal dat dingen om een bepaalde manier gaan, dat je je vooral bezig houdt met wat jij kunt doen en wat jouw positie is en overleven, eigenlijk.

Roos: (door elkaar) En zorgen voor je omgeving-

Clarice: En dat je pas achteraf weet van, hè, misschien had ik toen een andere keus gemaakt, of niet, maar dat het heel moeilijk is, zoals Adriaan ook zegt, als je daar midden in zit, dat het je ook kan overkomen. Ook als je iets goeds probeert te doen. Ja.

Roos: Ja.

Adriaan: En het interessante is dat als je nu jonge mensen vraagt over de Tweede Wereldoorlog, dan zitten we allemaal in het verzet.

Clarice: Ja, precies.

Roos: We zouden allemaal het verzet in gaan.

Adriaan: We zijn allemaal een held. Maar er is Levinas, een Franse filosoof, die heeft daar... maar wat doe je nou als die vluchteling voor de deur staat? Dan ben je bang voor vlekken op het kleed.

Roos: Ja.

Adriaan: Wie laat je wezenlijk toe? Ja, ik geneer me suf, maar ik laat niemand binnen. Dus ik ben- dat kleed is schoon, maar mijn ziel is niet schoon. Dus dat is een heel lastig iets. Je probeert goed te doen, maar doe je wel goed als je help of niet helpt? Nou ja, dat zijn allemaal prachtige onderwerpen om romans over te schrijven, omdat ik er nog steeds niet uit ben.

Clarice: Ja, maar het is toch ook dat je jezelf- wat ik in ieder geval ook met mijn film probeerde en met het boek, dat we juist weg moeten van dat keurslijf van dit is goed en dit is fout, want ik denk, dat wat Adriaan net ook al zei, zeg maar, dat mensen graag verhalen vertellen die buiten zichzelf om bestaan of niet willen erkennen als verhalen over henzelf gaan, omdat je dan denk ik ook moet toegeven dat je misschien iets fout hebt gedaan of dat iets niet helemaal goed is gegaan of dat daar ergens een pijn zit of een ongemak. En als we nou weggaan van die kwalificaties van dat ongemak, door te zeggen dit is fout en dit is goed, maar het hebben over wat de consequentie daarvan is en of dat de wenselijke consequentie is, dan denk ik dat men daar veel meer voor open gaat staan om het daarover te hebben, omdat dat ook datgene is dat je vooruit helpt.

Adriaan: Maar je pleegt wel diep zelfonderzoek, in het boek *De Drakensdochter*, en dat is toch een vorm van eerlijkheid.

Clarice: Ja, dat is nodig, denk ik wel, die eerlijkheid...

Roos: (door elkaar) Maar je zoekt geen sluitend antwoord.

Clarice: Sorry?

Roos: Je zoekt geen sluitend antwoord, uiteindelijk. Ik denk dat dat de waarde is ook van het verhaal.

Clarice: Ja, en ook geen oordeel.

Roos: Ja.

Clarice: Ja. Omdat ik denk dat dat in in ieder geval dit soort situaties ook heel lastig is en dat ook vanuit mijn positie- oh... (lacht)

Adriaan laat *De Drakendochter* zien aan het publiek.

Adriaan: Ik laat even zien.

Clarice: Nu moet ik dat ook doen. Ik heb jouw boek in mijn tas zitten... (lacht)

Adriaan: Nee, daar gaat het niet over. Zeer lezenswaardig boek, zeer lezenswaardig boek.

Roos: Jullie schrijven allebei over plaatsen waar je zelf bent geweest of waar je geworteld bent of waar familie geworteld is. Door over die plaatsen te schrijven, bijvoorbeeld Bergen aan Zee, daar ben je opgegroeid...

Adriaan: Maar het Bergen aan Zee dat ik beschrijf, bestaat helemaal niet.

Roos: Nou ja, ik wou zeggen, verandert zo'n plek dan onder je vingers?

Adriaan: Ja, dat is een volstrekte fantasieplek geworden. Maar als ik daar loop, en ik pak een steentje op, vroeger was daar een stoomtram, Bello, en dat dorp is gesticht voor en door de adel, dat weet bij niemand, in 1902, door een Duitse adellijke mevrouw die getrouwd was met meneer van Bergen. En die had allemaal rijke mensen uitgenodigd, die prachtige huizen lieten plaatsen door Berlage, maar die zijn allemaal afgebroken in de Tweede Wereldoorlog, omdat toen het Atlantikwall werd gebouwd, verder kwamen er allemaal bunkers geplaatst. Maar goed, wij kwamen daar terecht met een heleboel mensen bijeen geveegd, joodse kinderen waarvan de ouders verdwenen waren, vermoord waren, heel veel Indische mensen. Als ik kijk naar de kleuterschool, zie je alle kleuren- kleuterschooltje opgericht door al die bijeengeveegde mensen...

Roos: Dat adellijke dorp werd een soort-

Adriaan: Maar als je daar een soort, een sinteltje opraapt van de stoomtram, dan hoor ik de stoomtram, dan hoor ik ook allerlei verhalen en die verhalen zijn eigenlijk verzinsels. Want een kind die maakt verhalen van dat dorp. Wij vroegen niet waar kom je vandaan, maar we vertelden elkaar de meest spannende verhalen- want je had daar Bio Vakantieoord- de mensen boven de zestig weten nog dat er vroeger collectebussen de bioscoop rondgingen voor lamme en slechtlopende, laat ik zeggen fysiek uitgedaagde mensen, en daar deed je dan een dubbeltje of een knoop in, maar zaten ze, en wij vertelden de gruwelijkste verhalen, dat daar kinderen zaten die in manden hingen. Helemaal niks van waar.

Roos: Jij ging daar dan als volwassen man over schrijven.

Adriaan: Als volwassen man kroop ik in die kindertijd en ging ik die verhalen weer verzinnen.

Roos: Merkte je dan dat je er gelijk een fantasieplek van maakte ook?

Adriaan: Ja, dat is het ook nog steeds, ik heb nu...

Roos: Is dat een bewuste keuze geweest, of gaat dat gewoon vanzelf?

Adriaan: Dat gebeurt gewoon.

Roos: Dat gaat vanzelf.

Adriaan: En ik sprak met elkaar- dat huis waar ik woonde, spraken de mensen met een Indisch accent, (met Indisch accent) dat de klemtonen die moet daar, (weer met eigen accent) en ook maakten ze grapjes in het Petjok, dat is een soort Indo-dialect waar je eigenlijk destijds de bedienden in nadeed die zo slecht Nederlands spraken, maar dat was ook van de nostalgie, want als je dat deed kon je enorm lachen. Ja, (met Indisch accent) er was eens een man in Oslo die heel ver kon lopen, (weer met eigen accent) nou dat soort grapjes.

Roos: Ja.

Adriaan: Maar verder sprak iedereen West-Fries, nou West-Fries- alles wat fout is, is West-Fries, dus dat is (met West-Fries accent) verschrikkelijk mooi, ik wil dat ook, ik heb (weer met eigen accent) hele stukken in het West-Fries geschreven, heerlijk. Maar dat is niet-bestaande taal, niet-bestaande geschiedenis en ja, dat is- dat dorp is mijn schatkamer.

Roos: Is dat voor jou ook zo? De plekken waar je over schrijft of waar je filmt, je hebt natuurlijk een boek geschreven, maar bent vooral volgens mij een beeldend- je werkt heel veel met beeld en geluid, we hebben net gezien...

Clarice: Ja, allebei.

Roos: Ja. Veranderen plekken onder jouw vingers ook?

Clarice: Uhm... hoe bedoel je, in welk opzicht? Of ik daar mijn eigen fantasie aan toevoeg?

Roos: Nou, niet zo zeer misschien, of nou, misschien voeg je daar je eigen fantasie aan toe, maar gaan ze voor jou ook iets anders betekenen als je erover schrijft of als je erover maakt? Als je het hebt over Liberia, bijvoorbeeld.

Clarice: Uhm... Of ze iets anders gaan betekenen. Ja, dat is lastig, omdat het betekent... het is grappig, ik heb met mijn broer bijvoorbeeld, we kijken allebei verschillend naar Liberia, omdat we beiden het op een verschillende manier hebben ervaren, dus ik vind het moeilijk om te zeggen of het iets anders gaat betekenen. Ik kan alleen spreken vanuit wat voor mij de betekenis is.

Roos: Ja, voor jou bedoel ik ook, dan meen ik niet voor de hele wereld...

Clarice: Ja. En dat is dus ook een beetje wat mijn zoektocht was, juist omdat ik er zo ver vandaan ben opgegroeid en opgevoed en eigenlijk geen besef had van het, wat is dat nou

eigenlijk, hoe... hoe voelt het om daar te zijn, hoe beweeg ik me daarin voort, het is meer dat het land denk ik mijn verandert dan dat ik zeg maar het land verander.

Adriaan: Maar je had wel een Liberia in je hoofd, misschien nog voordat je er geweest was, of niet?

Roos: Nou, de familie lijdt aan zwijgisme, hè, daar heb je het wel...

Clarice: Ja, dat was best lastig, dat is ook waarom ik ernaar op zoek ging, omdat er niet veel over gesproken werd, behalve wat grappige familie verhalen, en over de oorlog werd bijvoorbeeld niet gesproken, dat is volgens mij, dat is bij heel veel van de gezinnen die oorlog hebben meegemaakt hetzelfde. Dus ik moest er echt naar op zoek, ik had er eigenlijk niet echt een beeld bij, behalve dat ik als ik foto's zag of filmpjes van vroeger, dat ik wel een bepaalde soort nostalgie voelde en verlangen. En dat is heel grappig, dat je dan kunt verlangen naar iets waarvan je eigenlijk niet weet wat dat is. Dan hebben we het over dat solastalgie, waar dit gesprek volgens mij ook-

Roos: Dat moeten we misschien even uitleggen.

Clarice: Ja.

Roos: Ja, solastalgie, dat is een thema ook van dit festival en in ieder geval van dit gesprek, nu komen we heel natuurlijk, zeilen we daarin...

Clarice: Of ik heb het expres gedaan.

Adriaan: Ik kende het woord totaal niet. So-las...

Roos: Ja, het is het verlangen naar een omgeving die onherkenbaar veranderd is. En dat wordt vaak in verband gebracht met bijvoorbeeld klimaatverandering.

Adriaan: Ja. Maar is het verlangen naar een omgeving die eigenlijk niet meer bestaat? Die-

Clarice: Ja, precies ja. En het is niet alleen- het is met klimaatverandering en ook met ecologische rampen, maar het kan natuurlijk ook op andere manieren zo zijn. En dat was het voor mij, want ik had wel herinneringen, maar die zijn vaak onbetrouwbaar, maar toch is dat waar je aan vasthoudt en dan creëer je een soort nostalgie daaromheen. En ik wilde op zoek naar wat dan de waarheid was en dat is heel grappig, want dat bestaat natuurlijk niet, dat is heel erg gekleurd. Dat merkte ik ook toen ik daar was, dat alle verhalen, vooral in een gebied waar conflict is geweest, dat er niet een soort waarheid bestaat, dat er zoveel verschillende schakeringen zijn en dat eigenlijk op een gegeven moment het niet meer om de waarheid gaat maar om... nou, wat die verschillende verhalen zijn en wat hen bindt en wat je daarmee wil, hoe je als land, als volk, als persoon, verder wil. En dat was mijn zoektocht en dat is wat ik dan in Liberia terug heb gevonden, is... een proces, dat nog steeds gaande is, van... ja, hoe zeg je dat, *reconciliation*, opnieuw jezelf terug vinden, je identiteit terugvinden. Want het land is zelf ook haar identiteit kwijtgeraakt. Ik denk niet dat iedereen hier de geschiedenis van Liberia kent, maar het is gesticht door vrijgelaten tot slaaf gemaakten uit de Verenigde Staten die toen- nou, Amerikanen hadden zoiets van: prima dat

jullie vrij zijn, maar niet hier, dus ga maar terug naar Afrika. (lachje) Ja. Maar oorspronkelijk kwamen ze niet per se uit Liberia, maar dat was toen het land dat ze gekozen hadden om naar terug te keren en toen hebben ze eigenlijk de oorspronkelijke bewoners, waar mijn familie vanaf stamt ook, hebben ze toen... ja, in principe hetzelfde behandeld als zij zijn behandeld in de Verenigde Staten en toen kreeg je een soort van rare mengeling, rare machtsverhouding tussen de nieuwkomers en degenen die er al waren. En dat is eigenlijk, ja, ironisch of grappig, omdat dat een eeuwenoud verhaal is, dat overal herhaald wordt.

Adriaan: Wat ik zo mooi vond, is dat die nieuwkomers, die werden de Ameriko's genoemd-

Clarice: Precies, Ameriko's.

Adriaan: En zelfs westerlingen.

Clarice: Ja, ze werden als westerlingen gezien, maar omdat ze dat ook waren, ze kwamen niet oorspronkelijk uit Liberia. Maar goed, dus daardoor, en toen kwam oorlog, revolutie en daardoor is het land een beetje haar identiteit kwijtgeraakt, als het al een identiteit had, want het waren verschillende volkeren die bij elkaar waren, dus...

Roos: En met dat land dus heel veel mensen, die hun eigen verhaal niet kennen.

Clarice: Precies, en ik denk dat wat ik probeer te doen, is eigenlijk die verhalen weer ophalen en dat doe ik voor mezelf en voor het land, weet je, waar mijn ouders vandaan komen, waar ik vandaan kom. Maar in *Ga terug en haal het* bijvoorbeeld ook voor Nederland en Suriname, Curaçao en voor het Nederlands cultureel archief, zoals dat heet, omdat wat we ons herinneren en hoe we dat ons herinneren, bepaalt ook hoe we met elkaar omgaan.

Roos: Ja.

Adriaan: Maar het is een boek, als ik zo vrij mag zijn, echt ook voor Nederlanders, want het vertelt over de enorme rijke culturen, de koninkrijken- we zitten hier naast een prinses.

Clarice: (lacht)

Roos: Ja, zeker.

Adriaan: Koninklijke familie.

Clarice: (lachend) Nou, ik wilde er niet over beginnen, maar...

Adriaan: Ja, maar ik hou gelukkig ook een plaatsje vrij... Nee, maar dat- en wij denken te lang en te veel aan Afrika als gironummer. Waterputten slaan, helpen, Jan Pronk, arme mensen- laat ik iets overmaken. Maar het zijn... maar West-Afrika had zijn eigenlijk ambassadeurs, ook in Europa! Lees nu die fantastische verhalen over de Bénin maskers. En daar, er hangt dus een hele grote foto in dat museum van de koning van Bena, dat een stad is in Nigeria, niets te maken heeft met het land binnen, dat vroeger Dahomey heette. En nu gaat dat allemaal terugkomen. We zitten dus midden in een ongelooflijk lastige tijd, lastig althans voor de oude kolonie, die kraakt aan alle kanten en die dingen moet gaan

teruggeven. Want dat is allemaal geroofd en gejat en daar moeten we dan maar kopieën van maken. En dan gaan de mensen zeggen: ja, maar dan ligt het daar helemaal in een akelige vitrine zonder temperatuurmeter; dat is aan de landen om het te laten verrotten. We hebben het gejat.

Clarice: Ja.

Gejuich in de zaal.

Roos: Ja, dus hier moet men ook heroverwegen.

Clarice: Sorry?

Roos: Ja, hier moet ook het een en ander overwogen worden.

Adriaan: Honderd procent. Ja. Dat is een, dat is een... dat is ingewikkeld, maar het is opmerkelijk hoe lang we daarover doen, hoe traag we daarover doen. Ik was vertrokken bij de tentoonstelling over Zuid-Afrika in het Rijksmuseum en daar was een boekje dat ontbrak, dat was een boekje waarin slaven- tot slaaf gemaakten werden genoteerd. In een museum in Kaapstad- Kaapstad wou dat niet afstaan aan het Rijksmuseum. En het Rijksmuseum vier keer op en neer gevlogen, eindeloze gesprekken, ik zei: waarom maak je dat boekje niet na? Dan zet je het verhaal erbij? Nee, nee, nee dat is sacrilege, dat is, hoe noem je dat...

Roos: Heiligschennis.

Adriaan: Heiligschennis, dankjewel. Heiligschennis. Onzin, we zullen moeten leren leven met kopieën en stuur de originelen naar de landen waar we het vandaan gehaald- gepikt hebben.

Klein applaus.

Adriaan: Ja, daar zeg ik het niet om, maar het is lastig, en het betekent ook voor al die kunsthistorici, die moeten dus ook een nieuwe mindset creëren.

Roos: Ja.

Adriaan: Ja.

Clarice: Ja, en ik denk... (lacht)

Gelach in het publiek.

Roos: Ja, ik ben het er gewoon heel erg mee eens, en ik zag Clarice ademhalen, dus ik dacht er komt een aanvulling.

Clarice: Nee, nee, ik ben het er sowieso mee eens. Maar ik denk dat het juist ook belangrijk is voor als je zelf uit die landen komt, zoals ik uit Liberia, of nou ja, andere landen die gekoloniseerd zijn of met kolonialisme te maken hebben gehad, dat je het ook moet

reclaimen. Dus voor mij gaat dat- in mijn boek gaat het heel erg over dat ik narratieven creëer die niet gecentreerd zijn rondom het westen, maar rondom mezelf. Want ik kan alleen vanuit mijn eigen kader denken. Nou ja, ik kan niet alleen vanuit mijn eigen kader denken, ik ben juist- als je zeg maar als vreemdeling, of hoe je dat ook wil noemen, in het westen terecht komt, dan moet je om te kunne overleven ook vanuit andere kaders leren denken, vanuit het westers kader. Maar ik denk dat er nu ook een beweging gaande is en dat het nu ook heel belangrijk is, niet alleen om het materiële terug te halen, maar juist het immateriële, want daarin zit ook heel veel van je eigen...

Roos: Dus je zegt, ik probeer die narratieven te creëren...

Clarice: (door elkaar) Identiteit. Ja, dat je niet vanuit-

Roos: ...die daarbij, die aansluiten bij die identiteit. Kun je een voorbeeld geven?

Clarice: Nou, mijn heel... (lachend) al mijn werk is een voorbeeld daarvan, dat ik niet denk of probeer niet te denken enkel vanuit een soort witte Eurocentrische dominante blik, maar op zoek te gaan naar wat mijn eigen blik is, los van hoe er naar mijn gekeken wordt. Want dat is het ook vaak hè, dat de ander moet weten dat je bestaat, of dat de ander moet weten dat kolonialisme bestaat, of racisme bestaat. Maar ik denk dat nog belangrijker is, is dat je zelf weet wie je bent. En dat die ander zich daar dan maar aan moet aanpassen.

Roos: En dat je er ook kunt gaan staan, dus.

Clarice: Ja.

Adriaan: Maar dat is een bewegend verhaal, dat wordt gevoed door inzichten die misschien veranderen, toch?

Clarice: Ja, nee absoluut, maar die inzichten moet je dus wel opdoen door zelf onderzoek te gaan doen of...

Adriaan: Ja nee, precies. Maar dat is het mooie, dat je dus... je vindt iets en plotseling, tien jaar later, weet je zoveel meer. Ik zit in een leesgroepje en plotseling, ja, mijn leven is helemaal veranderd door dat leesgroepje, omdat we allerlei boeken hebben gelezen over racisme en dan denk je, God, wat zit die man ontzettend te deugen, maar ik wil zo graag de toekomst begrijpen, ik wil zo graag weten- in 2050, is de helft van de Europeanen niet wit. Nog geen tien procent van de wereldbevolking is wit, maar als je zo naar Nederland kijkt, dan kijkt het wel alsof heel Nederland denkt dat de wereld wit is, en wit, wit... maar dat is niet zo.

Roos: Je hebt een keer gezegd: 'Ik wil niet uit mijn eigen tijd vallen.'

Adriaan: Nee, nou, ik wil... ik moet straks, als ik half dement in een bejaardenhuis zit, wil ik niet bang zijn voor de vrouw die mijn billen afveegt. En die komt- zou me niks verbazen als die uit Somalië komt. Dus ik wil gewoon haar als een gelijke zien, ookal moet ze mijn billen afvegen, maar dat-

Clarice: Of beter nog, als het een witte Nederlandse vrouw is die de billen afveegt. Of een man! (lacht)

Adriaan: Wie ook maar veegt, ik wil geen bange man zijn, daar komt het op neer.

Clarice: Maar de vraag is ook waarom je überhaupt die angsten zo hebt, dat vind ik ook altijd een interessante vraag, waar die angst vandaan komt.

Adriaan: Nou, je ziet om je heen heel veel mensen die met hun hakken in de klei staan. En die zwarte piet nodig hebben om te ontdekken dat ze wit zijn, als je begrijpt wat ik bedoel. Terwijl, nou ja, je ziet hoe het hele land al nu anders over zwarte piet denkt, over tien jaar bestaat het niet meer, dan is het klaar. Maar de blokkeerfriezen zullen dan ook achter hun kop krabben, terwijl ze vijf jaar geleden nog bij wijze van spreken een podium kregen. En zo zie je dat er een soort voortschrijdend inzicht is.

Roos: (door elkaar) Maar het klinkt alsof jij denkt van: neem die veelheid aan verhalen, berichten, hè, of het nou hier vandaan komt of ergens anders vandaan komt, van wie het ook vandaan komt, neem het allemaal tot je en wordt daar niet bang van. Er zijn natuurlijk ook heel veel mensen die denken: oh, er is zoveel, er wordt nu zoveel op mij afgevuurd, iedereen is natuurlijk het-

Adriaan: (door elkaar) Ja, het is natuurlijk ook

Clarice: (door elkaar) Snap ik ook wel, maar...

Roos: Maar die worden bang.

Adriaan: Ja, maar dat-

Clarice: Maar ik denk, dat moet je juist aangaan, die angst dan, dat je daar niet voor weg moet lopen.

Adriaan: Ik ben erg voor het omarmen van het ongemak.

Clarice: Ja, toch?

Roos: Is schrijven dat aangaan?

Adriaan: Nou, ja, soms. Ik ben nu met iets bezig waar ik de hele tijd erg... dat moet ik, moet ik dat... ik werd echt bevangen door schaamte, laat ik het daarbij houden, ja. Maar daar heb ik überhaupt erg veel last van.

Clarice: Met schrijven?

Adriaan: Ik schaam de hele dag. Heb jij daar... maar dat is iets heel persoonlijks.

Clarice: (door elkaar) Waarvoor dan?

Roos: (door elkaar) Schaamte voor wat je nu aan het schrijven bent?

Adriaan: (door elkaar) Maar daar word ik voor behandeld.

Clarice: (lacht)

Adriaan: Ja.

Roos: Hier gaan wij natuurlijk helemaal op zitten nu. Kunnen we (lacht) durf je daar meer over te vertellen of is de schaamte nog te vers?

Adriaan: Is nog te vers.

Roos: Is nog te vers. Dan sturen we hiervan weg.

Adriaan: Ik zou heel graag een moedige jongen willen zijn, maar ik ben ook een bange jongen, dat ben ik altijd geweest. Maar ook een bange jongen met een stap naar voren, die dus wel zijn dolk uitsteekt, maar daarachter zit een bang kind.

Clarice: Maar is dat juist ook niet wat moed is, dat je... dat is toch ook zo'n citaat, volgens mij wordt dat toegeschreven aan Nelson Mandela, maar volgens mij heeft iemand anders dat gezegd, dat het niet het gebrek aan angst is, maar weten dat er iets belangrijkers is dan de angst, waardoor je dus in actie komt, of... handelt.

Adriaan: Ja soms, maar ik wil me niks laten voorstaan, ik weet niet wat ik doe als het erop aankomt, maar het is een, ja, lang verhaal van zelfonderzoek geweest.

Roos: Nou ja, je zegt: ik ben bang, maar je gaat wel overal heen. Je hebt ook... voor jezelf natuurlijk, maar voor de programma's die je hebt gemaakt, de boeken die je hebt geschreven, je hebt veel gereisd. En je bent niet alleen maar met keurige ambassadeurs gaan praten.

Adriaan: Nee, zeker niet, maar laat ik het zo zeggen, ik zal nooit vergeten dat ik in Zuid-Afrika was met de fantastische filmer Hans Tol, die tegen mij altijd een beetje plat praatte, omdat-ie vindt dat ik zo raar deftig praat, maar dat komt door Hilversum, dat is een accent dat ik daar heb opgetild, omdat ik bij de deftige mensen wou horen. En daar kwamen twee mannen met een enorme boot, nou ja, en toen zei hij: 'Adriaan, ga eens vragen wat die boot kost.' Toen zei ik: 'Hans, maar dat mag ik helemaal niet vragen, dat vind ik een-' ik moest het toch doen. Dus toen zei ik: 'Wat is dat een mooie boot daar, is dat een dure-', die mensen waren heel trots, dat kostte een ton, die boot. En er kwam een ontzettend racistisch verhaal uit, wat een portret was van het akelige witte racistische Zuid-Afrika waar ik... ik moest heel veel schaamte overwinnen, hoe vreemd het ook lijkt, om dat gesprek aan te gaan. Misschien vertel ik het niet goed genoeg, maar ik ben niet iemand die meteen ernaar toe gaat en harde journalistieke vragen stelt. Ik probeer het altijd met een vaagheid en een voorzichtigheid en lichte humor en ironie te omzeilen en soms moet je er direct op ingaan.

Roos: Ja, je komt er wel midden in terecht. Hoe pak jij dat aan, ga jij recht op iedereen en alles af?

Clarice: Hangt er vanaf om wat het gaat. Ik denk dat het verschilt per persoon, dat je je ook niet anders moet voordoen dan dat je bent, want daar heeft niemand iets aan. Jij niet, maar ook niet de persoon die je probeert te helpen. Ja, er is niet een manier om het juist te doen, en dat vind ik ook best wel een soort van, ja hoe zeg je dat, zinloze discussie, als je het maar doet, daar gaat het mij om.

Roos: Als je iets aangaat.

Clarice: Ja, op jouw manier.

Roos: Ja.

Clarice: En dat je bang bent, dat is juist goed, want dat betekent dat er iets is, dat er iets is om aan te gaan. Als je helemaal geen angst zou voelen, dan zou ik me zorgen maken.

Roos: Ja.

Adriaan: Oh, nou, dankjewel.

Clarice: (lacht) Ja toch. Ik had een vraag trouwens, over dat klimaatverhaal, een van uw laatste boeken, niet de *Vijf vrolijke verhalen*, maar over het klimaat. U - of jij, we hebben gezegd dat dat mag vandaag - is dat deels ook geïnspireerd door Octavia Butler, want ik moest daar heel erg aan denken. *Parable of the Sower*, ik weet niet of je dat verhaal hebt gelezen?

Adriaan: Nee, ken ik niet.

Clarice: Oh, nee dat gaat over hetzelfde, een soort van dystopische universum door ecologische rampen, en dan ontstaan er soort van enclaves van elite, maar ook, nou ja, verschillende groepen die heel wantrouwend zijn naar elkaar. En eigenlijk is het de vraag hoe bouw je zo'n samenleving op, nadat er zo veel gebeurd is. Hoe bouw je de wereld op na de apocalypse?

Adriaan: Ja, maar ik maak het heel klein voor een groepje mensen dat een schuilplaats zoekt en hij noteert, maar hij is gewoon bewust van het feit dat er over zijn schouders mee wordt gekeken. Dus hij laat bijvoorbeeld alle kleur weg en hij laat ook eigenlijk de seksuele, de gender weg. Dus als lezer zit je in een soort raadsel, is het een man, is het een vrouw, waar komt die vandaan. En als ik het voorlees geef ik mensen wel een stem, een kleur, en iedereen denkt dat een bepaald persoon zwart is, maar die geef ik een Kazachstaans accent, bij wijze van spreken. Dus ik speel ook in de...

Clarice: Met de verwachtingen.

Adriaan: ...tegen de verwachtingen in. Daar gaat over, over de neiging om mensen te labelen, in te delen, in hokjes te zetten, daar laat ik ze allemaal uit ontsnappen. Maar goed, long story. Maar... ik wou er heel veel mee zeggen op een lichtvoetige manier. Voor mij is het meer een parabel, een parabel: hoe gaan we om met dit soort veranderingen en hoe

angstig zijn wij door alles te willen indelen, of aan onszelf te denken, terwijl we moeten gaan inzien dat we het alleen als Europa niet eens kunnen klaren, dat we het mondiale noorden en het mondiale zuiden, dat we tot een uitwisseling moeten komen. Want wij hebben een voetstap van jewelste, terwijl er mensen in India zijn die ook graag een tweede gloeilamp willen hebben, om maar te zwijgen over een computer. De meeste Nederlanders, bij wijze van spreken, in een gezin hebben ze er twee, of misschien wel drie.

Clarice: Iedereen een eigen computer.

Adriaan: Dat, die vraag: hoe ga je om met de mensen die een beter leven willen hebben of een- die willen groeien en om met een continent, of een deel van het continent, dat de groei moet gaan beperken. Nou, dat zijn de vragen waar je elke dag over leest, maar waar je ook in literatuur soms een spel mee kan spelen. Want ik heb tien jaar geleden ooit een- nee, twintig jaar geleden ooit een stuk geschreven tegen de groei en ik heb nog nooit zo op mijn lazer gekregen als toen.

Clarice: Tegen de groei?

Adriaan: Nou, dat we niet meer moeten groeien. En nu hoor je serieuze economen 's morgens op de radio zeggen dat we niet meer moeten groeien. Dus ik had weer godverdomme gelijk, twintig jaar geleden.

Clarice: (lacht)

Roos: Maar dat spel dat je dan kunt spelen, je kijkt naar andere plekken, je kijkt naar andere tijden. In jouw werk verloopt de tijd, zeker in *Ga terug en haal het*, dat is niet een lineair verhaal. Voor jou hangt die tijd en die ruimte en die plaats heel erg samen, heb ik het idee.

Clarice: Ja, omdat de tijd is ook maar een construct, hè, zeg maar, we hebben ook maar bepaald van nou, dat loopt zo, maar ik denk in veel culturen en ook, hoe zeg je dat, quantummechanische theorieën, gaat het ook over dat tijd non-lineair verloopt, eigenlijk. Dat heden, verleden en toekomst door elkaar verweven zijn en elkaar beïnvloeden.

Roos: Dus de toekomst kan ook het heden beïnvloeden.

Clarice: Ja, absoluut. De toekomst kan zelfs het verleden beïnvloeden. Op het moment dat jij- of het heden het verleden- het moment dat jij anders kijkt naar iets dat er in het verleden gebeurd is, dan verandert dat narratief ineens, dan is het niet meer wat jij hebt geleerd toen je jong was, maar ontstaat er een nieuw verhaal. En ik denk dat dat ook is wat we als samenleving, wereld, moeten doen eigenlijk, nieuwe verhalen creëren, maar niet alleen over waar we naartoe gaan, maar ook over hoe het was.

Roos: Ja.

Clarice: Als jullie het nog volgen.

Roos: Ja, zeker.

Adriaan: Ja, dat het heden enorm ons verleden bepaalt door de kennis die we opdoen, door de verhalen die we horen. De gekoloniseerde krijgt steeds meer stem en dat begint- ik noemde net die Amitav Ghosh met zijn parabel- of met *De vloek van de nootmuskaat*, dat gaat over Bandaneira, waar Jan Pieterszoon-Coen de hele bevolking heeft uitgemoord, nog elk jaar wordt dat herdacht. In Nederland zijn er 204 straten vernoemd naar Jan Pieterszoon-Coen. Ja, dat gaat plotseling een debat opleveren.

Clarice: Ja, en ik denk ook over de vraag of je dan als schrijver of als maker verantwoordelijk bent om daarin het voortouw te nemen... Ja, ik denk, daar moet elke schrijver, elke maker individueel antwoord op geven, maar ik vind wel dat je daar een rol in speelt en dat je voor jezelf moet bepalen wat voor rol dat is. En...

Roos: Welk verhaal je wilt vertellen?

Clarice: Ja, maar ook welke positie je inneemt. En ik denk dat we eigenlijk steeds meer, of eigenlijk allang al in een tijd leven waarin je je niet meer kunt veroorloven om zogenaamd neutraal te zijn. En dat wil niet zeggen dat ieder de barricade op moet-

Roos: Dus je bedoelt met welke positie je inneemt, bijvoorbeeld welke positie je in het maatschappelijk debat inneemt?

Clarice: Ja, in het maatschappelijk debat, maar ja, gewoon in de veranderingen die in de wereld plaatsvinden. Dus ik zeg niet dat iedereen op de barricade moet staan of zeg maar opiniestukken bij de krant moet inzenden. Maar dat je voor jezelf, al is het dat je zeg maar zelf, weet je, in je kamertje...

Roos: Ja, zelf gewoon weer weet waar je-

Clarice: ...voor jezelf weet waar je staat en dan heeft dat ook invloed op hoe je je in de wereld beweegt en dus ook hoe je je in je werk beweegt. Ik denk niet dat iedereen, want dat is ook een kant waar het opgaat, denk ik, wat enigszins riskant is, dat er nu de verwachting is dat iedereen zich heel erg gaat uitspreken en dat iedereen heel erg politiek geëngageerd en maatschappelijk geëngageerd is, en wat dan kan veranderen in een soort van symboolpolitiek, dat je het niet echt meent, dat je dingen zegt omdat het van je verwacht wordt. En waar ik het over heb, is dat je het echt gaat belichamen en het gewoon doet. En of je het nou doet door, weet ik veel, een sciencefictionverhaal te schrijven waarin de rollen net wat anders verdeeld zijn of door een theatervoorstelling in jouw buurthuis, I don't know, whatever, (lachend) wat je ook doet...

Roos: Je kan heel veel doen. (lacht)

Clarice: Ja, je kunt heel veel doen op jouw eigen manier, maar ik denk dat je niet meer kunt zeggen dat je objectief - ik denk dat je dat nooit hebt kunnen zeggen, maar nu al helemaal - dat je objectief of neutraal bent. Maar het moet wel oprecht zijn, dat is wat ik het belangrijkste vind.

Roos: Ja. Heb jij, Adriaan, ooit het idee gehad dat je objectief was?

Adriaan: Nee, dat...nee.

Clarice: Er wordt gezwaaid.

Adriaan: Oh. Moeten we ophouden?

Clarice: Volgens mij moeten we stoppen.

Roos: Bijna.

Adriaan: Nee, ja, objectief, je wordt bepaald door je achtergrond en je denkt dat je objectief bent en je bent het natuurlijk niet. En dat verandert ook, ik heb hele andere ideeën over de wereld dan twintig, dertig jaar geleden. Ik zou, als ik terugkijk naar, iets anders hebben gedaan, maar dat heet dan voortschrijdend inzicht. En verder probeer je maar op je vierkante centimeter het zo fatsoenlijk mogelijk te doen, en dat lukt niet altijd. Maar ik zeg niet dat het allemaal bij jezelf begint, maar...

Clarice: Het is wel zo. (lacht)

Adriaan: Jawel, dat weet ik wel, goed klimaat begint bij: ik loop naar de glasbak. Dat is al heel wat. Ja.

Roos: (lacht)

Adriaan: En verder probeer ik vijf keer per dag aardig te doen. En dat raad ik iedereen aan, dat helpt enorm. En dan heb ik het niet over- wat?

Clarice: En als het quotum op is? Als het quotum op is?

Adriaan: Ja, dan sla ik ze allemaal voor- nee, maar... nee, ik ben natuurlijk ook een boze man en ik loop de hele dag te schreeuwen tegen de radio. Maar ik wil in dit maatschappelijk verkeer geen boze man zijn. Want als ik één ding niet wil, is het verbitteren. Gij zult niet verbitteren. En ik kom te veel mensen van mijn leeftijd tegen die verbitteren. In hun carrière gestremde mannen, akelig soort. Gij zult niet verbitteren, zeg dat vijf keer per dag tegen jezelf. En laat iemand voor bij Albert Heijn!

Roos: Ik vind dit een heel mooie afsluiting van dit gesprek. Wij zullen niet verbitteren.

Adriaan: Oké, goed.

Roos: Ik wil jullie allebei heel erg bedanken, Adriaan van Dis, Clarice Gargard...

Applaus en gejuich.

Clarice: Dankjewel.

Roos: ...voor jullie mooie werk en dit gesprek.

Adriaan: Dankjewel.

Voice-over #2: Bedankt voor het luisteren. Kijk op wintertuin.nl/podcast voor eerdere afleveringen van *Het Grote Gesprek*.

Voice-over: Dit was een podcast van Wintertuin, aangesloten bij De Nieuwe Oost. Volg ons via jouw favoriete podcastapp voor meer podcasts over verhalen, literatuur en schrijven. Tot de volgende keer!